

С.В.Таранець*

РОЗСЕЛЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СТАРООБРЯДЦІВ ВОЛИНІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено місця компактного проживання старовірів на території Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ ст., обчислено загальну та конкретну чисельність старообрядців, визначено соціальне становище старообрядських громад губернії, присутність і вплив старообрядського капіталу на розвиток торгівлі та промисловості Волині, їхньої зайнятості у сфері сільського господарства, становищі землекористування після скасування кріпосного права.

Останнім часом надзвичайно актуальними стають дослідження історії та культури національних меншин в Україні. Серед різнобарвного спектра різноманітних етнічних груп Полісся досить широко представлені російські старообрядці, які заселили цей край у ХVІІІ–ХІХ ст.

Незважаючи на тривале проживання на території Волині, місцеві старообрядці ще не були об'єктом ґрунтовних досліджень. Основними причинами є, мабуть, незначна кількість сповідників «старої віри» у краї порівняно з іншими регіонами України та пасивне релігійне життя старообрядців губернії. Крім того, вивчення старообрядської тематики гальмує відсутність архівних документів, які були знищені в роки громадянської та світової воєн, а також бідність історіографічної традиції¹. Тому досліджувана проблема, особливо питання впливу старообрядства на розвиток економіки Російської імперії, нині є актуальною.

Виходячи з вищевикладеного, слід встановити місця компактного проживання старовірів на території Волинської губернії, визначити загальну та конкретно по кожному населеному пункту чисельність старообрядців; з'ясувати, яким чином скасування кріпацтва вплинуло на розселення старовірів у краї; дослідити соціальне становище старообрядських громад губернії; визначити присутність і вплив старообрядського капіталу на розвиток торгівлі та промисловості Волині; визначити середньостатистичні орендні та приватновласницькі земельні наділи старообрядців, які були зайняті у сфері сільського господарства; встановити ступінь збільшення старообрядського землекористування після скасування кріпосного права.

На відміну від інших частин держави, старообрядці Волині походять з європейської Півночі Росії, т.зв. Помор'я. Географічне походження позначилося на віросповідній приналежності місцевих старовірів. У своїй масі вони належали (та й належать) до безпопівців або, як вони кажуть, до Древлеправославної поморської церкви.

Російські старовіри мешкали у східній частині Волині, а саме: у Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах.

У Житомирському повіті безпопівці проживали у м. Житомирі і селах: Великих Коровинцях, Пилипах, Вільшанці, Вороновій Греблі, Желізняках, Турчинові, Ягодинці, Довжику, Лясовці, Глубочку, Рогівці, м. Нехвоці та хут. Стінці. В Овруцькому повіті – у самому Овручі і селах: Жабчі, Мамечі, Уляннівці, Мар'ятині, Зарічській Добриці (Дурманівці), Броднику, Малинці, Колодичні, Густавці, Чолівці, Кродиній, Жупанівці та Рудні Новомалинській. У Новоград-Волинському повіті – у м. Новоград-Волинську і селах: Янушівці, Полонному, Пилипо-Кошарах, Паволочці, Котельні та Генрихівці. Крім безпопівців,

* Таранець Сергій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

поморців та федосіївців, на Волині проживали попівці, зокрема, у м. Житомирі та Бердичеві. Загалом у Волинській губернії старообрядці мешкали у 35 населених пунктах².

За відомостями 1832 р., найбільшими осідками старообрядців, де проживало понад 200 осіб, були Бердичів і Великі Коровинці; більше 100 осіб – Житомир, Вільшанка, Желізняки, Довжик, Зарічська Добриця, Пилипо-Кошара, Генрихівка; понад 40 осіб – Пилипи, Ягодинка, Рогівці, Улянівка та Бродник.

Описуючи результати етнографічних експедицій на Правобережній Україні, відомий український етнограф і статист П.П.Чубинський, крім вищеназваних населених пунктів Волинської губернії, де мешкали старообрядці, називає кілька інших поселень, зокрема у Кременецькому повіті – Борсуки, Ланівці, Юсківці; в Острозькому – Шляхову та Новомалинку і в Луцькому повіті – Рафалівку й Іванищі³.

Значного припливу старообрядців у першій половині XIX ст. до регіону не спостерігалось. Однак нові невеликі населені пункти все ж таки виникали. Якщо вірити «Сведениям о мещанах единовѣрцах и старообрядцах, проживающих в пределах Волынской губернии», то у 1817 р. з'явилося безпопівське поселення Дурманівка (Зарічська Добриця), а у 1854 р. – П'ятидуб⁴. За свідченнями представника церкви священика о.Михайла Смолинського, в 1830 р. на межі Волинської та Київської губерній старовіри-поморці заселили с. Кошарищі⁵, а з 1848 р. вони проживали у сусідньому с. Кмитові⁶.

Загальновідомо, що статистика зі старообрядського питання завжди була неточною. Це обумовлювалося не лише недосконалими методами обрахунку, але й продажністю чиновників, яким вигідно було показувати невисокі стабільні цифри. Крім того, коли змінювалися старі службовці на нових, то при цьому методу подачі статистичних даних про старообрядців забували передавати наступникам. З іншого боку, це було вигідно, власне, для старообрядців, бо державні службовці вимушені були забезпечувати їх існування, полегшувати життя у ворожому законодавчому полі (за інших умов перебування старообрядців у Російській імперії було б практично неможливим).

Звернемо увагу на відомості про розкольників по Волинській губернії за 1832 і 1834 рр. Так, у 1832 р. у Житомирському повіті мешкало 953 старовіри, в Овруцькому – 440 чол., у Новоград-Волинському – 314 чол., у Луцькому – 4 чол. та у м. Бердичеві – 229 чол.⁷ Загалом по губернії налічувалося 1940 старообрядців. Уже через два роки там налічується 2501 чол., тобто на 561 особу більше⁸. Звичайно, що за такий короткий час природний приріст населення неможливий.

У 1885 р. найбільшою старовірською міською громадою Волині була Житомирська. У місті мешкало 1002 старовіри⁹, а це приблизно шоста частина усіх зареєстрованих у губернії прихильників древньо-православ'я. У 1884 р. із 140 490 осіб, які мешкали у Волинській губернії, до старообрядства належало лише 5568 чол.¹⁰ У 80-х рр. XIX ст. стрімко зростає чисельність старовірських громад краю. Основною причиною цього явища був природний приріст населення. Буквально через кілька років кількість старовірів у Волинській губернії зростає до 5876 осіб¹¹, у 1889 р. і 1890 р. вона становила, відповідно, 5910 та 6018 чол.¹², у 1891 р. – 6149 чол.¹³, у 1892 р. – 6324 чол.¹⁴ Згідно зі звітом волинського губернатора за 1890 р., у Житомирському повіті мешкала найчисельніша община старовірів – 2877 осіб, далі йшли Овруцький (1642 чол.) та Новоград-Волинський (1484 чол.) повіти¹⁵. Старообрядці проживали також у Кременецькому, Острозькому, Володимир-Волинському та Заславському повітах. Як на початку та впродовж усього XIX ст. інші п'ять повітів губернії так і не були заселені старовірами. Ця тенденція збереглася і в наступні роки.

Нова хвиля переселенських прагнень старовірів розпочалася після скасування кріпосного права в Росії. У Волинській губернії почали купувати та брати в

оренду земельні ділянки вихідці з інших регіонів держави. Отже, крім місць компактного проживання старовірів, виникає маса дрібних поселень, дуже часто хутірського типу (колоній). Таким чином виникла ферма біля с. Маклан Острозького повіту, де старовіри-міщани з Новоград-Волинська придбали у власність 160 дес. землі¹⁶. Якщо старообрядці, які поселилися на землях Правобережної України за часів польського володарювання, отримували це право в усній (рідше – у письмовій) формі, то їхні одновірці, які поселялися після скасування кріпацтва, фіксують договори письмово і точно визначають дату свого поселення в тому чи іншому місці. У 1870 р. у сл. Роботище Новоград-Волинського повіту переселилися старообрядці із Сувальської губернії (Польща). Вони орендували 124 дес. землі у місцевої поміщиці Євгенії Мезенцевої. У 1872 р. до її маєтку знову ж із Сувальської губернії переселяється наступна партія старовірів (48 чол.), котра взяла в оренду за пільговою ціною 115 дес. землі. У 1874 р. із цієї ж губернії переселяється ще 36 чол., яким віддається в оренду 124 дес. землі. У 1876 р. – наступне переселення, де 10 старовірам на цих же умовах передано 25 дес. землі¹⁷.

У 60–90-ті рр. XIX ст. формується старовірська громада у м. Новоград-Волинську. На постійне місце проживання сюди переселялися старообрядці в 1862, 1882–1888 та 1890 рр.¹⁸ Наприклад, у 1873 р. у Новоград-Волинський переселилася старообрядська родина з м. Ратного Ковельського повіту. Члени цієї сім'ї були приписаними до м. Кременця, а у Новоград-Волинську купили 794 дес. землі¹⁹.

Перший всеросійський перепис населення Російської імперії у Волинській губернії фіксує 6170 старообрядців. Зокрема, у Житомирському повіті до списків увійшло 4091 чол., Овруцькому – 1846 чол., Новоград-Волинському – 233 чол.²⁰ Разом із тим не показана ситуація в інших повітах губернії: Володимир-Волинському, Дубненському, Заславському, Ковельському, Кременецькому, Луцькому, Острозькому, Рівненському та Старокостянтинівському. Як відомо, після 1861 р. старообрядці почали активно купувати землю в нетрадиційних місцях проживання. Натомість сучасний дослідник С.І.Жилиук пише, що в 1912 р. у Волинській єпархії проживало 12 370 старообрядців, у т. ч. у м. Житомирі їх налічувалося 2213 чол.²¹

На початку XX ст. найбільшими сільськими старовірськими населеними пунктами Волинської губернії слід вважати Бродник – 70 дворів та 309 мешканців, Довжик – відповідно 78 і 623, Малинку – 51 та 235, Садки – 73 і 203, Чолівку – 37 та 168, Шляхову Рудню – 33 і 260 та Янушівку – 178 дворів і 1100 мешканців²².

За соціальним станом старовіри Волині ділилися на міщан, купців і кріпаків. Останніх, до речі, було надзвичайно мало. У 1832 р. вони проживали у с. Глубочку Житомирського повіту (10 чол.) та Бердичеві (10 чол.).

Як відомо, старовіри-мешканці сільських населених пунктів вважалися міщанами тих чи інших міст або містечок Правобережної України. Вони також приписувалися до інших населених пунктів України, Росії, Білорусії, Польщі та Бессарабії. Так, у Житомирському повіті з 133 мешканців с. Довжик 71 був міщанином Житомира, 21 – Овруча, 24 – Новоград-Волинського, 2 – Радомишля, 2 – Лепельська (Лепельська міщанська громада Вітебської губ.), 5 – Дрисинська, 5 – Мозиря²³. Із 44 мешканців Шляхової Рудні 19 було приписано до Житомира і 25 – до Овруча. Із 27 мешканців с. Адамівки до Житомира були приписані 12 чол., до Овруча – 5, до Новоград-Волинська – 7 і Річицька – 3 чол. Із 289 мешканців с. Пилипів 215 було приписано до Житомира, 15 – до Новоград-Волинська, 24 – до Бердичева, 10 – до Івниці, 4 – до Чуднова, 2 – до Прокурова, 10 – до Літина, 4 – до Овруча, 1 – до Летичіва, 4 – до Бистриці. Із 131 мешканця с. Желізняки 33 належали до міщан Чуднова, 22 – Коростише-

ва, 72 – Житомира, 4 – Хабенська²⁴. Із 43 міщан Чуднова 28 чол. були міщанами цього містечка, 2 відносилися до Коростишева, 8 – до Житомира, 2 – до Любара та 3 – до Хижинська²⁵.

Міщани сл. Мамеч Овруцького повіту були приписаними до овруцької, народицької, житомирської та новоград-волинської громад; мешканці сл. Бродник належали до народицької міщанської громади; сл. Малинки – до народицької, житомирської, овруцької та радомишльської громад; сл. Дурманівка – до народицької, овруцької, житомирської та седлецької (Польща) громад; сл. П'ятидуб – до овруцької та народицької громад; с. Чолівки – до новоград-волинської, лепельської, овруцької, коростенської та житомирської громад; с. Жабче – овруцької, радомишльської, житомирської, народицької та борисівської громад. Мешканці Новоград-Волинського повіту м. Новоград-Волинського були приписані до міщан цього ж міста та коростишевської і радомишльської громад; сл. Роботище – до житомирської, новоград-волинської та радомишльської громад; с. Янушівки – до новоград-волинської, житомирської, овруцької, левківської і коростишевської громад; с. Стара Рудня – до новоград-волинської, житомирської, пулинської, левківської, злинської та литківської громад; с. Пилипо-Кошар – до міщан цього ж населеного пункту та чуднівської, житомирської і бердичівської громад; с. Малої Козарки – до пилипо-кошарської громади; м. Романів – до міщан цього ж містечка та новоград-волинської і рівненської громад; м. Любар – до міщан новоград-волинської та любарської громад.

Старовіри Волинської губернії були представлені двома основними конфесіями: попівцями та безпопівцями. Причому основну їх групу становили безпопівці, або «розкольники, що не приймали священства» від офіційної церкви²⁶.

Маргінальне світобачення безпопівців православного способу буття призвело до їх витіснення на периферію регіонального соціально-економічного процесу. Старовіри-безпопівці Волині, на відміну від попівців Поділля та Київщини, у першій половині XIX ст. так і не стали рушійною силою торговельного і промислового розвитку краю. Небагато місцевих старообрядців належало до купецтва. Основна маса волинських старовірів займалася хліборобством, грабаркою, городництвом, баштанництвом, садівництвом та чумакуванням. Окремі з них були теслями і будівельниками, інші виконували чорнові роботи, які не потребували високої кваліфікації, наприклад, займалися риболовлю, розпилем лісоматеріалу тощо. Специфічне релігійне світобачення безпопівців приводило до різних правопорушень, які виникали на соціальному ґрунті²⁷. На волинських старовірів часто-густо відкривали судові справи за конокрадство і загалом за злочинство²⁸. Натомість державні зобов'язання вони несли з великою відповідальністю, особливо ті, що стосувалися служби в російській армії.

Незважаючи на тенденційність висловів представників офіційної церкви, окремі з них заслуговують на деяку увагу. Коли у 1905 р. канцелярією волинського архієрея виносилося питання про обрання членів від духовництва в Державну раду, то про старовірів-безпопівців писали: «Не удивительно, что в настоящее время волынский старообрядец «кацап» является у нас чуть-ли не синонимом всего порочного и вредного для жизни окружающего населения. Кому неизвестно, что так часто случающиеся в нашем крае, и особенно в пределах Житомирского и Новоград-Волинского уездов грабежи, воровство и убийства, по большей части совершались и совершаются старообрядцами? Кому неизвестно, как в прошедшем году немцы-колонисты и крестьяне-малороссы, выведенные из терпения дерзкими кражами и грабежами, учиненными старообрядцами, вынуждены были устроить в старообрядческих деревнях – Должике, Янушевке и Кропивке грандиозный скандал, потребовавший вооруженного вмешательства. Известно также, что среди окружающего населения, много раз возмущаемого

старообрядцями, уже піднімається вопрос о необходимости выселения последних из пределов Волынского края»²⁹.

Ще одним традиційним видом діяльності, який набув поширення у старообрядців та не сприймався місцевим населенням, був відхожий промисел – торгівля розносними товарами. Цей різновид торгівлі (характерний для чернігівських старовірських посадів) серед старовірів Правобережної України не набув поширення. Однак, власне, тут та на Волині зокрема, чернігівські слобожани-офені розносили продукцію промислового виробництва, найчастіше красний товар (так у дореволюційній Росії називали вироби текстильної промисловості). Як правило, отоварювалися вони у старообрядців братів Гусевих, один з яких проживав у м. Городищі Черкаського повіту Київської губернії³⁰.

У 1839 р. у своєму звіті волинський губернатор писав: «Купцов христиан весьма мало числится в Волынской губернии, и из них большая часть иностранцы и заезжие из внутренних губерний. Эти вообще оборотливы и нравственности довольно хорошей. Мещане христиане частью старообрядцы трудолюбивые, трезвые и оборотливые; частью коренные здешние жители неспособные к промышленности, но добрые хотя и не трезвые ремесленники и земледельцы. Наконец, купцы и мещане-евреи слишком известные правительству по множеству дел от них возникающих, по тем ограничениям, какие найдено нужным сделать об них в общих законах и правилах, не требуют особого описания»³¹.

У 1811 р. у м. Житомирі та повіті проживало декілька купецьких родин старовірів: Тарабукіних, Кузьменків, Костюкових та Усачових. 55 осіб чоловічої статі належало до купців 3-ї гільдії. У м. Бердичеві проживав купець 2-ї гільдії Матвій Хомусенников³². У 1839 р. унаслідок тиску з боку офіційної церкви у Житомир переселилася родина (з 14 чол.) бердичівського купця-старовіра Василя Васильовича Варварова³³. Списки житомирських старовірів 1867 р. фіксують імена родини (із 7 осіб) 2-ї гільдії купця Гната Дмитровича Пугакова³⁴. У 70–80-х рр. XIX ст. у Житомирі мешкали родини купців-поморців Ляшкових, Карпельових, Любовичевих, Карліних та Пирогових. У 1875–1882 рр. купець 1-ї гільдії Купріян Ляшков був житомирським міським головою³⁵.

Старообрядські промисли у Волинській губернії були представлені слабко, переважно міщанськими ремеслами, натомість торгівельний капітал, за словами губернатора, мав низьку не лише старовірську, а й загалом християнську присутність. Детальніше вивчення стану торгівлі у Волинській губернії засвідчує, що місцеві старовіри все ж таки були долучені до торгівельно-промислової справи краю. За класифікацією губернатора, вони відносилися до групи «заїжджих» купців, бо у першій половині XIX ст., безперечно, єврейський капітал, особливо в дрібній торгівлі, посідав домінуюче становище.

Таким же, проте з більшою присутністю (особливо у Києві), був «заїжджий» капітал у Київській губернії. Тоді ж тамтешній губернатор підкреслював, що в цьому місті купецтво представлене двома різновидами, а саме: тим, яке переселилося з великоросійських губерній (як правило – старообрядським) та туземним. Натомість у повітових містах торгівля зосереджувалася в руках євреїв. «Что касается евреев, – писав київський губернатор, – то сей класс торговцев более имеет деятельности и алчности к стяжанию всеми средствами. Они исключительно занимаются продажей питей и перепродажей продуктов, скота и т.п., а некоторые подрядами»³⁶. Попри особливу нелюбов російських чиновників до євреїв, навіть вони констатували ризикованість єврейського підприємництва. Тому в той час у Київській губернії не було жодного випадку, коли б та чи інша єврейська родина, яка займалася торгівельною справою, не втратила купецької гільдії чи не набула статусу міщанина. Здебільшого це було пов'язано з характером євреїв, які, незважаючи на «хитрощі» та «обмани», дуже часто ризи-

кували без всякого розрахунку, а тому «много теряют и богатых между ними нет или очень мало и непродолжительно»³⁷.

У 1839 р. подільський губернатор звітував, що торгівля губернії, як завжди, незначна і практично вся опинилася в руках євреїв. У той час у Подільській губернії налічувалося 3112 купців і членів їхніх родин. Незважаючи на досить велику кількість представників торгівельно-промислового капіталу, серед них не було жодного купця 1-ї гільдії і лише сім купців належало до 2-ї гільдії. Сукупний капітал подільських підприємців становив 2740 тис. руб. асигнаціями³⁸. Як правило, вони займалися скупкою та перепродажем збіжжя, спирту та виконанням незначних підрядних робіт. Не ставлячи під сумнів звіт подільського губернатора, варто зауважити, що лише попередні дослідження стану торгівлі Подільської губернії засвідчують високу присутність старообрядського капіталу, особливо в такому важливому торгівельно-промисловому центрі губернії, як Балта³⁹. У відомостях про купців у м. Житомира, що отримували гільдійські свідоцтва у 1884, 1899, 1904, 1907, 1912 рр., зафіксовано прізвища лише 2-х купців-старообрядців: житомирських купців 2-ї гільдії Матвія та Кирила Варварових. Наприклад, у 1899 р. купці-старовіри оголосили лише 2 капітали. Загалом у той час по м. Житомиру їх було оголошено по 1-й гільдії – 12, по 2-й – 97 капіталів⁴⁰.

У 60-ті рр. XIX ст. ситуація зі старообрядським капіталом у Волинській губернії та м. Житомирі зокрема, була дещо кращою. Про матеріальний стан купців і заможних старовірів міста свідчать дозволи міської адміністрації на будівництво житлових і господарських споруд.

Купець 3-ї гільдії Василь Васильович Варваров мав у м. Бердичеві садибу на розі вулиць Житомирської та Юрицької (530,5 кв. сажнів), яку продав у 1839 р. за 525 руб. сріблом⁴¹. У 1897 р. у своїй житомирській садибі, що розміщувалася в глухому провулку Хлібної вулиці, 8, на власній землі (110 кв. сажнів) Прохор Іванович Варваров будує дерев'яний, критий гонтом будинок⁴². Загалом у садибі було споруджено 3 житлові будинки, 2 з яких здавалися в найм. Щорічно від оренди житла господар двору отримував 960 руб⁴³.

20 січня 1892 р. мешканка м. Житомира Вікторія Джулинська звернулася у Житомирську міську управу зі скаргою на сусіда, купця Тимофія Ляшкова за те, що він без дозволу міської влади розпочав споруджувати будинок, який загороджував прохід до річки Тетерів. У ході слідства було встановлено, що дійсно будівництво згаданої споруди велося без дозволу міських органів влади та закривало вихід до згаданої річки, а тому цивільний інспектор заборонив продовжувати будівництво. І лише після цього Т.Ляшков подав клопотання в Житомирську міську думу⁴⁴. Його садиба розміщувалася по Набережній вулиці річки Тетерів. Розмір присадибної ділянки становив 497 кв. сажнів.

По сусідству із садибою Т.Ляшкова була садиба купця Купріяна Абрамовича Ляшкова. Безпопівець був надзвичайно помітною постаттю в історії м. Житомира. У 60-х рр. XIX ст. він належав до 1-ї гільдії новоград-волинського і 2-ї гільдії житомирського купецтва. Купріян Ляшков обіймав посаду директора Житомирського губернського попечительського комітету по в'язницях, був головним підрядником із будівництва Житомирського Преображенського кафедрального собору, займався широкою благодійницькою діяльністю, брав активну участь у генеральній реконструкції поморського Покровського храму м. Житомира, а у 1875–1882 рр., як зазначалося вище, був житомирським міським головою.

У 1897 р. у своїй садибі по Миколаївській вулиці Катерина Іванівна Ляшкова будує дерев'яний, критий залізом будинок і сарай⁴⁵.

На Хлібній площі м. Житомира розміщувалася садиба житомирського 2-ї гільдії купця Івана Григоровича Карпельова. У його оброчному утриманні пере-

бувала земля Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії. У 1877 р. Іван Карпельов спорудив флігель. До цього часу згадана ділянка землі перебувала в користуванні міщанина-старовіра Тарабукіна⁴⁶. По Московській вулиці розміщувалася садиба Ганни Аристархівни Карпельової⁴⁷. У 1912 р. А. Є. Тарабукіна на Кривому Броді орендує ділянку міської землі⁴⁸. У 1915 р. Михайло Мартинович Карпельов, який мешкав у власному будинку по вул. Каракульній, взяв у шестирічну оренду 255 квадратних сажнів землі по Старовільській поштової дорозі⁴⁹.

По Московській вулиці м. Житомира стояла садиба купців Василя Олексійовича і Маври Іванівни Карліних. 21 вересня 1889 р. В. Карлін подав у думу клопотання про дозвіл на будівництво дерев'яного, на кам'яному фундаменті будинку, проте бажаної відповіді так і не отримав. 11 грудня 1895 р. міська управа не задовольнила звернення родини Карліних і ще чимало часу минуло, поки це звернення стало причиною повторного клопотання Маври Карліної, яка вказувала на відсутність об'єктивних причин у відмові в дозволі на спорудження брандмауерів біля будинків. На думку власниці садиби, площа земельного наділу була достатньою для прибудови і будинок, що його планувалося відгородити брандмауером, цілком надавався до цього⁵⁰. У 1903 р. у своїй садибі по Садовій вулиці Василь Олексійович Карлін разом із дружиною Маврою Іванівною та сином Михайлом будують дерев'яний, критий залізом будинок⁵¹. Загалом у садибі цієї родини (займала 996 кв. сажнів землі) розміщувалося 6 житлових будинків з 13-ма кімнатами. Практично всі вони здавалися в найм. Кімнати не опалювалися і не освітлювалися. На початку XX ст. від оренди приміщень родина Карліних щорічно отримувала 3036 руб⁵².

Досить розгалужену систему будівель у м. Житомирі мала родина Тарабукіних. Садиба міщанина Тихона Тарабукіна містилася на Великій Бердичівській вулиці⁵³. По провулку Російської Слобідки та Бердичівської вулиці розміщувалася садиба М.Тарабукіної. У 1893 р. господарка двору спорудила там дерев'яний будинок і сарай. Того ж року по провулку Базарної площі міщанин Петро Іванович Тарабукін будує дерев'яний будинок та сарай⁵⁴. У 1880 р. Іван Кузьмич Тарабукін по Провіантській вулиці будує дерев'яний на кам'яному фундаменті будинок і сарай⁵⁵. У 1894 р. його брат Карло Кузьмич Тарабукін у садибі на цій же вулиці будує дерев'яний, критий гонтом будинок і сарай⁵⁶. Загалом садиба К.К.Тарабукіна розміщувалася на 1000 кв. сажнів приватної землі. У тому ж році брат Микита Кузьмич по Великій Бердичівській вулиці будує розкішний, практично двоповерховий будинок, вкритий залізом. Земля (689 кв. сажнів), на якій розміщувалася садиба М.К.Тарабукіна, була у спадковому оброчному утримуванні його родини⁵⁷. У 1902 р. міщанка Палажка Григорівна Тарабукіна у своїй садибі на Базарній вулиці будує дерев'яний, критий жерстю будинок та сарай⁵⁸. У 1917 р. Порфир Онисимович Тарабукін утримував будинок по Госпітальній вулиці м. Житомира. Земля під будинком (231 кв. сажнів) орендувалася у міста. Біля будинку був висаджений фруктовий сад⁵⁹. Поряд із цією садибою розміщувалася садиба Кирила Кузьмича Тарабукіна. Вона займала 590 кв. сажнів землі, з яких 490 займав сад. Крім житлового будинку, там ще стояли флігель і сарай⁶⁰.

У 1893 р. у Волинській губернії були зібрані свідчення про старообрядські та єдиновірські господарства краю. У них було зафіксовано не все старовірське населення губернії, а лише шоста частина родин, які безпосередньо займалися сільськогосподарською діяльністю. У цих свідченнях зазначена кількість єдиновірців і старообрядців чоловічої статі, їх місце прописки із вказівкою власника землі, на якій вони мешкали, кількість та умови користування землею тощо.

Представлений матеріал дозволив вирахувати кількість землі, яка припадала на кожен старообрядський двір; час і місце переселення старообрядців на Волинь; орендну плату за землю (десятину чи садибу); обрахувати кількість старо-

обрядських господарств, які розміщувалися на власній (купленій після 1861 р.) землі, і кількість старообрядських господарств, які розміщувалися на землі власника; час придбання земельних ділянок та час прописки старовірів у відповідній місцевості; формування старовірських громад окремих населених пунктів.

На відміну від Поділля та Київщини, на Волині не було жодного єдиновірського господарства у сільській місцевості. Як правило, тут проживали старовіри-безпопівці поморської згоди. У 1893 р. у Житомирському повіті налічувався 21 сільський населений пункт, заселений старообрядцями. Найбільшими громадами були: Пилипи – 101 родина і 289 осіб чоловічої статі; Довжик – відповідно, 51 і 133; Желізняки – 48 і 131; Кмитів – 31 і 96 м. Чуднів – 21 родина і 43; Великі Коровинці – 18 і 53; Мойсеївка – 17 і 41; Шляхова Рудня – 13 і 44; Адамівка – 11 і 27. Загалом у Житомирському повіті налічувалося 349 господарств старовірів та 263 особи чоловічої статі⁶¹. Вони утримували 1765 дес. 2392 саж. землі, в т. ч. 820 дес. перебувало у власності міщан, решта (945 дес.) належала поміщикам. Якщо в середньому на одне старообрядське господарство Житомирського повіту припадало 5,05 дес. землі, то на кожне з 81 господарств, власники яких викупили земельні наділи у поміщиків, приходилося по 10,1 дес. землі. Водночас на кожне з 268 старовірських господарств, які орендували землю у поміщиків, припадало по 3,5 дес. землі. Таким чином, господарства старообрядців, які викупили наділи у приватну власність, мали майже в 3 рази землі більше, ніж старовіри, які її орендували.

В Овруцькому повіті налічувалося 9 населених пунктів, де жили старообрядці, зокрема: сл. Дурманівка – 106 родин і 268 осіб чоловічої статі; сл. Бродник – відповідно, 90 і 214; сл. П'ятидуб – 35 і 102; сл. Малинка – 24 і 97; сл. Мамеч – 22 і 78; с. Чолівка – 18 і 53; с. Жабче – 15 і 35 осіб чоловічої статі. У м. Овручі лише дві старообрядські родини займалися сільським господарством. Загалом в Овруцькому повіті налічувалося 317 господарств старовірів та 865 чоловіків⁶². Вони утримували 3745 дес. землі, у т. ч. 386 дес. перебувало у приватній власності міщан, решта (3361 дес.) – у власності поміщиків. У середньому на одне старовірське господарство в Овруцькому повіті припадало 11,8 дес. землі. На 27 старовірських господарств, що викупили землю у приватну власність, припадало 14,3 дес. землі. На кожне з 290 господарств, які тримали поміщицьку землю на чиншовому праві, припадало 11,6 дес. землі. Таким чином, земельні ділянки, що перебували у приватній власності старовірів, на 2,7 дес. перевищували наділи довічної оренди. Найбільшими ділянками були наділи у с. Чолівці, де на 2 старовірські двори припадало 62 дес. землі (або 31 дес. на кожне господарство) та 9 родин, які володіли 261 дес. землі (або 29 дес. на кожне господарство).

У Новоград-Волинському повіті старообрядці мешкали у 9 населених пунктах. Зокрема, у самому м. Новоград-Волинську – 24 родини і 61 особа чоловічої статі; у сл. Роботище – відповідно 10 і 144; с. Янушівка – 49 і 264; с. Стара Рудня – 17 і 61; с. Пилипо-Кошари – 5 і 60; с. Мала Казарка – 3 і 28; м. Романів – 6 і 44; м. Любар – 19 і 61 та хут. Кисловець – 3 родини і 53 особи чоловічої статі. Загалом у Новоград-Волинському повіті налічувалося 136 господарств та 776 чол. Вони утримували близько 2070 дес. землі, в т. ч. 1316 дес. знаходилося у приватній власності новоград-волинських старовірів, решта (657 і 80 дес.) – у приватній поміщицькій і міській власності. У середньому на одне старовірське господарство Новоград-Волинського повіту припадало 15,2 дес. землі. На кожне з 57 старовірських господарств, які придбали наділи у приватну власність, приходилося по 23 дес. землі. Високий розмір земельного наділу можна пояснити відсутністю подрібнення старообрядських патріархальних родин. Наприклад, у с. Янушівці сім'я налічувала 53 особи чоловічої статі, що характерно для цілого роду⁶³. 37 господарств обробляли землю за угодами довічної орен-

ди, укладеними з поміщиками. У середньому кожне з них володіло 17,7 дес. землі. Приблизно 3,3 дес. землі припадало на окремо взятий двір у м. Новоград-Волинську. Варто зауважити, що після скасування кріпосного права в середовищі міщан-старообрядців мала місце практика здачі в оренду земельних ділянок своїм одновірцям чи односельчанам. Такі приклади спостерігаємо в Новоград-Волинському повіті⁶⁴. Отже, 20 старовірів здавало 17 дес. землі, що в середньому становило 0,85 дес. на двір.

Незначним виявилось поселення старовірів у Дубненському, Острозькому, Кременецькому та Ковельському повітах. Однак поодинокі господарства фермерського типу з великими ділянками приватної землі виникають в Острозькому повіті при с. Макланах, де старовірська родина володіла 160 дес. землі. При м. Ратне Ковельського п-ту старовіри з м. Кременця володіли 794 дес. землі⁶⁵. В інших повітах Волинської губернії старовіри не проживали.

Серед старовірських господарств, які орендували землю у поміщиків значними ділянками, слід назвати міщан п. Митьківки Новозибківського повіту Чернігівської губернії, які користувалися землею поміщика м. Старої Котельні Сигізмунда Прушинського. За 50 дес. орендованої з 1886 р. землі родина старовірів щорічно сплачувала по 10 руб. за десятину⁶⁶. Однак розміри ділянок орендованої землі не завжди мали великі розміри. Незначними вони виявлялися у місцях компактного проживання старовірів, особливо в м. Чуднові, де на одне господарство приходилося по 0,7 дес. землі та Адамівці – 1,5 дес. землі. В інших випадках, як, наприклад, у с. Шляховій Рудні, де кожне з господарств орендувало по 16 дес., земельні ділянки були значними⁶⁷.

Як правило, угоди про довічну оренду укладалися у формі словесних договорів. Так само старовірами та землевласниками обумовлювалася сума орендної плати. Наприклад, міщани колонії Олексіївки Житомирського повіту, які орендували у поміщика Павла Рузького 24 дес. землі, щорічно сплачували йому по 6 руб. за десятину⁶⁸. Приблизно такою ж була плата за орну землю у с. Пилипах цього ж повіту, натомість за десятину присадибної землі старовіри сплачували по 10 руб. Орендна плата у Житомирському повіті виявлялася різною: від 2 до 10 руб. за дес. найманої землі. Як зазначалося вище, в середньому вона становила 6 руб. за дес. польової та 10 руб. за дес. присадибної землі. В окремих населених пунктах, наприклад, сл. Броднику Овруцького повіту, старовіри щорічно платили поміщиці Юлії Пашковській за десятину присадибної землі 1 руб., польової – 34 коп., за десятину толоки по 25 коп.⁶⁹ Невисокою була плата у сл. Роботище Новоград-Волинського повіту.

Після скасування кріпацтва укладалися письмові угоди між поміщиками та чиншовиками. Особливо це стосувалося старовірів, які приїхали на Волинь з інших регіонів. У 1887 р. виходець із с. Великого Кусмара Елатомського повіту Тамбовської губернії в урочищі Чорний ліс Кременецького повіту купив 103 дес. лісу (без землі під ним). У контракті, укладеному із власницею Марією Леонтович, говорилося, що він придбав цей ліс за 35 тис. руб. із правом вирубки протягом 10 років⁷⁰. Проте контракти укладалися не лише з приватними власниками, а й із громадами тих чи інших міст. Так, старовіри м. Новоград-Волинська проживали на міській землі на підставі угод з міською управою, укладених, починаючи з 1862 р. та закінчуючи 1890 р.⁷¹ Особливо великою була плата за присадибні ділянки в м. Любарі Новоград-Волинського повіту, коли це стосувалося оренди старовірів у місцевих селян чи поміщика. Окремим старовірським родинам за 1800 сажнів присадибної землі щорічно доводилося сплачувати по 57 руб. орендної плати, хоча в інших випадках вона становила 35, 45, а найбільше 48 руб. за десятину.

Таким чином, наше дослідження місць компактного проживання старообрядців дозволило встановити, що переважна частина населених пунктів старо-

обрядців була розміщена у східній частині Волинської губернії: Житомирському, Новоград-Волинському й Овруцькому повітах. Натомість центральні та західні повіти краю, окрім поодиноких випадків, не мали заселених старовірами сіл. Загалом у Волинській губернії налічувалося 35 місць компактного проживання старообрядців. На відміну від інших історичних частин України, скасування кріпосного права в Російській імперії не вплинуло на поширення мережі населених пунктів старообрядців. Загалом Волинська губернія відносилася до тих регіонів, де російські старовіри були представлені надзвичайно вузько. Як правило, всі вони мали міщанський статус, були приписані до різних міст та містечок не лише Волинської, а й інших губерній держави. Тільки незначний відсоток тутешніх старообрядців належав до купецтва та селянства. Волинське старообрядське купецтво мало невисоку присутність і несуттєво впливало на розвиток торгівлі та промисловості губернії. Міщани-старообрядці займалися здебільшого будівництвом і здачею в оренду нерухомості.

Доведено, що середньостатистичний земельний наділ старообрядця в Житомирському повіті становив – 5,05 дес., в Овруцькому – 11,8 дес., у Новоград-Волинському – 15,2 дес. Кожне старовірське господарство орендувало у поміщика на чиншовому праві: у Житомирському повіті – 3,5 дес. землі, в Овруцькому – 11,6 дес., у Новоград-Волинському – 17,7 дес. землі. У 1893 р. у власності кожної показаної старообрядської садиби перебувало землі: у Житомирському повіті – 10,1 дес., в Овруцькому – 14,3 дес., у Новоград-Волинському – 23 дес. землі. Якщо врахувати окремі фермерські господарства старовірів Острозького та Ковельського повітів, то середньостатистичний земельний наділ старообрядців Волинської губернії становив 10,6 дес. землі.

Загалом 804 господарства старовірів Волинської губернії використовували 8534 дес. землі (у цю цифру включені міські садиби та старовірська суборенда). У приватній власності 167 садиб перебувало 3476 дес. землі, що в середньому становило 20,8 дес. землі на господарство. 595 старовірських господарств краю (на умовах чиншового права) орендувало у поміщиків 4963 дес. землі, що в середньому дає по 8,3 дес. землі на кожне господарство. Останню цифру можна визнати за таку, що вказує на стан старообрядського землекористування до скасування кріпосного права в Росії. Отже, після проведення аграрної реформи 1861 р. у Волинській губернії старообрядське користування та власність на землю зросли більше, ніж у 2,5 рази.

¹ Таранець С. Джерела з історії старообрядства Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 2007. – С.30; Житомирский областной государственной архив и его филиал в г.Бердичеве: Путеводитель. – Житомир, 1961. – С.72; Абрамов Н. Единоверие и его значение // Волинские епархиальные ведомости (далі – ВЕВ). – 1906. – №3. – С.41–47; №5. – С.123–130; №6. – С.172–179; №8. – С.250–254; *Его же*. Задача и цель епархиальной миссии // Там же. – 1904. – №17. – С.517–522; *Его же*. История австрийского Белокриницкого священства и его несостоятельность // Там же. – 1904. – №24. – С.725–736; *Его же*. Когда взошла зелень, тогда явились и плевелы (Из миссионерских впечатлений) // Там же. – 1904. – №33. – С.1043–1054; *Его же*. Критический обзор старообрядческого австрийского священства // Там же. – 1905. – №7. – С.203–214; №8. – С.237–245; №9. – С.277–288; №10. – С.324–334; №11–12. – С.357–367; №13. – С.402–412; №14. – С.430–438; *Его же*. У раскольнической молельни (Из миссионерских впечатлений) // Там же. 1904. – №20. – С.624–632.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.109.

³ Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. – Санкт-Петербург, 1872. – Т.7. – С.292.

⁴ ЦДАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.69–70.

- ⁵ Там само. – Ф.127. – Оп.658. – Спр.571. – Арк.1.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.109, 110.
- ⁸ Там само. – Спр.1983. – Арк.1–3.
- ⁹ Отчёт волынского губернатора за 1885 г. – С.7.
- ¹⁰ Отчёт волынского губернатора за 1884 г. – С.6.
- ¹¹ Отчёт волынского губернатора за 1887 г. – С.12.
- ¹² Отчёт волынского губернатора за 1889 г. – С.7.
- ¹³ Отчёт волынского губернатора за 1891 г. – С.9.
- ¹⁴ Отчёт волынского губернатора за 1892 г. – С.8.
- ¹⁵ Отчёт волынского губернатора за 1890 г. – С.7.
- ¹⁶ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.71–72.
- ¹⁷ Там само. – Арк.79–80.
- ¹⁸ Там само. – Арк.78–79.
- ¹⁹ Там само. – Арк.73–74.
- ²⁰ Старообрядческое население России по всеобщей переписи 1897 г. – Москва, 1909. – С.5.
- ²¹ Жиллюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). – Житомир, 1996. – С.167.
- ²² Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С.36, 112, 236, 350, 422, 432, 446.
- ²³ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.64–65.
- ²⁴ Там само. – Арк.66–67.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Отчёт волынского губернатора за 1887 г. – С.12.
- ²⁷ Отчёт волынского губернатора за 1885 г. – С.8.
- ²⁸ Отчёт волынского губернатора за 1886 г. – С.11.
- ²⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.158. – Оп.1 (дод.). – Спр.8. – Арк.5.
- ³⁰ Чубинский П.П. Указ. соч. – С.292.
- ³¹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.2791. – Арк.14.
- ³² ДАЖО. – Ф.118. – Оп.14. – Спр.24. – Арк.1–3.
- ³³ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.401. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Оп.18. – Спр.208. – Арк.6 зв.
- ³⁵ Архів Музею історії і культури старообрядства України (АМІКС України). – Спогади старообрядця-поморця В.Я.Лазунова.
- ³⁶ ЦДІАУК. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.2791. – Арк.12.
- ³⁷ Там само. – Арк.12 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.422. – Оп.1. – Спр.2790. – Арк.14.
- ³⁹ Таранець С. Роль старообрядцев в социально-экономической истории г.Балты (конец XVIII – начало XX вв.) // Материалы III научно-практической конференции: Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2006. – Вып.3.
- ⁴⁰ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1512.
- ⁴¹ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.401. – Арк.1.
- ⁴² Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.762. – Арк.1.
- ⁴³ Там само. – Спр.1169. – Арк.227.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.391. – Арк.5.
- ⁴⁵ Там само. – Спр.509. – Арк.2.
- ⁴⁶ Там само. – Спр.970. – Арк.3.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.633. – Арк.2.
- ⁴⁸ Там само. – Спр.47. – Арк.1.
- ⁴⁹ Там само. – Спр.157. – Арк.2.
- ⁵⁰ Там само. – Спр.289. – Арк.21.
- ⁵¹ Там само. – Спр.1382. – Арк.1.
- ⁵² Там само. – Спр.1169. – Арк.196.
- ⁵³ Там само. – Спр.975. – Арк.1.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.130. – Арк.1.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.1330. – Арк.1.

- ⁵⁶ Там само. – Спр.493. – Арк.1.
⁵⁷ Там само. – Спр.488. – Арк.1.
⁵⁸ Там само. – Спр.917. – Арк.4.
⁵⁹ Там само. – Спр.1168. – Арк.91.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.620. – Спр.185. – Арк.67–68.
⁶² Там само. – Арк.71–72.
⁶³ Там само. – Арк.80–81.
⁶⁴ Там само. – Арк.89–91.
⁶⁵ Там само. – Арк.73–74.
⁶⁶ Там само.
⁶⁷ Там само. – Арк.64–65.
⁶⁸ Там само. – Арк.65–66.
⁶⁹ Там само. – Арк.68–69.
⁷⁰ Там само. – Арк.71–72.
⁷¹ Там само. – Арк.74–75, 76–77.

The article examines the places of compact residence of old believers on the territory of Volyn' province in XIX – the beginning of XX century, counts up general and absolute number of old believers, defines social status of old believer communities of the province, presence and influence of old believer capital on development of trade and industry of Volyn', of their occupation in the sphere of agriculture, in state of land usage after the abolition of serfdom.